

Az eperjesi evangélikus kollégium a magyar művelődéstörténetben

ANDRÁS MÉSZÁROS
THE EVANGELIC COLLEGE IN PREŠOV IN THE HUNGARIAN CULTURAL HISTORY

373.5(437.6):284(091)
371(439):284"17/18"
14"17/18":37

Development of school system in Hungary in the 18th – 19th C. Upper-Hungarian Evangelic schools. The Evangelic College in Prešov. Philosophy, law, and theology teaching. The outstanding teacher personalities of the college.

„Metafizikai” *hangütés*: Ha valamely jelenség művelődéstörténeti jelentőségére vagyunk kíváncsiak, akkor a történetiség szempontjából fel kell tennünk a kérdést, vajon *egyedi* tettről vagy pedig *kontinuális* működésről van-e szó. A kettő súlya összevethető, de a kifejtett hatás és annak lecsapódása már biztosan nem azonos. Az egyedi tettek kivételes jellegűek, és bár kapcsolódnak jelentős kulturális kezdeményezésekhez, hatáskörük kicsi marad. A folyamatos jelenlét az, ami leszivárog a köznapokba is, és hagyomány formájában meghatározza az eljövendő cselekvés- és reagenciamódozatokat.

Témánk szemszögéből azt a művelődéstörténeti tényt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az elmúlt évszázadokra visszatekintve civilizációs *inkongruenciával* kell számolnunk Magyarország és Nyugat-Európa között. Figyelemre méltó módon azonban ez a civilizációs egyenlőtlenség és egyidejűtlenség nem minden esetben társul kulturális inkongruenciával.

Az itt következő fejtegetés erre a két dilemmára keresi a választ az eperjesi evangélikus kollégium történetének bemutatása révén.

Társadalomtörténeti folytatás: Fel kell tehát tennünk az alapvető kérdést: milyen társadalmi intézmény biztosította múltban a kulturális lépéstartást a fejlettebb országokkal? A válasz viszonylag egyszerű: a Magyar Tudós Társaság megalakulásáig, de még azon túl is sokáig az *iskolák*. Tudva azonban, hogy a magyarországi iskolarendszer még a 19. században is túlnyomórészt felekezeti meghatározottságú, adott az a konkrét kulturális orientáció, amely ebből a kötődésből fakadt. Mindemellett figyelembe kell venni azokat a tanrendeket és állami tanterveket is, amelyek ugyancsak valamilyen kulturális és művelődési eszményhez kapcsolódva fogalmazódtak meg, és ezáltal sajátos kulturális modelleket hagyományoztak át. Ebből a

* Elhangzott 2003. november 21-én a Comenius Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke, a Fórum Kisebbségkutató Intézet és a Szlovákiai Magyar Írók Társasága által szervezett Gymnasiologia. 75 éves Zeman László című szimpóziumon.

szempontból (és sarkosan fogalmazva) három nagy korszakkal számolhatunk – amennyiben, természetesen, az eperjesi evangélikus kollégium magyar művelődés-történeti szerepét 1918-cal lezártuk tekintjük: 1. A Ratio Educationis elfogadása előtti korszak, amikor lényegében egyetlen központi jellegű tanterv működik csak, mégpedig a jezsuiták programja, a Ratio Studiorum. A többi katolikus rend (a ferencesek, a pálosok stb.) iskolái is ehhez tartják magukat. A kivétel talán csak a piaristák általi oktatásban hangsúlyozott gyakorlati elv, de ennek a keretét is a katolikus szellemiség hatja át. A protestáns iskolák – az egyházi és helyi autonómia elvéből kiindulva – az adott iskolafenntartó elképzeléseihez idomultak, s ez ugyan csak felekezeti jelleget kölcsönzött az oktatásnak. És persze nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a Habsburg Birodalom területén belül a 18. században a türelmi rendeletig ezek az iskolák (az egyházukhoz hasonlóan) kemény korlátozásoknak voltak alávetve. 2. 1777 után belép erre a területre az állam, és a Ratio Educationis révén megpróbálja egységes keretekbe illeszteni az alap-, a közép- és a felsőfokú oktatást. Ez részben sikerül is neki, mert az állami (királyi-katolikus) intézmények elfogadják és érvényesítik rendelkezéseit, a protestáns iskolák és fenntartói azonban autonómiájukra hivatkozva továbbra is saját programjaik szerint oktatnak. A szervezési formákat tekintve (pl. a királyi akadémiák és a protestáns líceumok hasonló struktúrája) ugyan alkalmazkodnak a Ratio elveihez, de ezeken belül saját eszmei hagyományaikat követik. 3. A szabadságharc bukása után, de főként a 19. század utolsó harmadával kezdődően aztán (főként szakmai-financiális okokból) az állami, a katolikus és a protestáns iskolák közötti különbségek kiegyenlítődnek, és ezek az intézmények bizonyos szempontból laicizálódnak.

Az itt vázolt folyamat az egész Magyarországra jellemző, így az egykori Felső-Magyarországra is, amely utóbbi protestáns (értsd: evangélikus) iskoláinak jellege adja meg azt a keretet, amelyen belül az eperjesi evangélikus kollégium sajátosságai is megragadhatók lesznek.

Mi jellemezte a felső-magyarországi evangélikus iskolák kulturális tájékozódását? Ebben az esetben főként a pozsonyi, késmárki, löcsei, eperjesi, részben pedig a selmecebányai iskolára gondolunk, valamint azokra a gimnáziumokra (pl. Besztercebánya, Körmöcbánya), ahol az oktatásban bölcsészeti tárgyak is megjelentek. Ezek jelenléte ugyanis mindig magasabb szintre emelte az adott intézmény értékét.

Tudvalevő, hogy az evangélikus iskolarendszer Magyarországon szinte a reformáció terjedésével egy időben alakult ki. Korai történetét erősen befolyásolták a politikai események, főként az ellenreformáció, ezért ez a 18. század végéig nem folyamatos. Mivel azonban a peregrináció állandó és főként Nyugat-Európa (Németország) egyetemei felé irányuló, az éppen aktuális kulturális minták átvétele folyamatos. Az evangélikus iskolák kezdetben Melancthon oktatási rendszerét alkalmazták (pl. Leonard Stöckel a bártfai iskolában), majd Comenius szemlélete vált meghatározóvá. Később először a pietizmus (Bél Mátyás Besztercebányán és Pozsonyban), aztán a felvilágosodás racionalizmusának elvei hatották át a pedagógiai elképzeléseket.

A magyarországi evangélikus iskolák első közös tanterve a Schedius-féle „Systema rei scholasticae evangelicorum aug. conf. in Hungaria” 1806-ból való, s a Ratio Educationishoz közeledve foglalkozik az ún. bölcseleti tanfolyam, vagyis a líceumok szervezésével, és kitér a teológiai és jogi tanulmányokra is. Ezt a tantervet 1837-ben

revideálták. Az akkor kiadott tanterv már alsó és felső szintű oktatásról beszél. A felső szintbe sorolja a két-két éves bölcsészeti, jogi és teológiai képzést. Az 1840-es zayugróci határozat már kimondja, hogy a líceumi osztályokban a tanítás nyelve a magyar, de a római jog, a dogmatika és az exegézis latinul is oktatható.

A 19. század első feléről összegezve elmondható, hogy az evangélikus iskolák voltak azok az intézmények, amelyekben belül és amelyek révén a reformkor eszméi nagyon gyorsan meggyökereztek és terjedni kezdtek. Ennek több oka volt. Az egyik az volt, hogy az evangélikus iskolák által mindig is érvényesített autonómia elve részleges függetlenséget biztosított tanároknak és diákoknak egyaránt. Vagyis az állami beavatkozás közvetlenül kiszűrődött, ami adott esetben a Habsburg Birodalmon belüli magyar kezdeményezéseknek kedvezett. Ez nyilvánult meg abban is, hogy az evangélikus iskolák vezető szerepet tölthettek be az oktatás anyanyelvűsítésében, azaz magyarrá tételében. Ugyanakkor az evangélikus iskolákban folyamatosan és organikusan jelentek meg a felvilágosodás és a kantianizmus alapeszméi, ami viszont egyértelműen a modernizáció irányába mutatott. Ha máig alkalmazható a korabeli „korszellem”-fogalom, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy a reformkor és az evangélikus iskolák szellemisége teljes párhuzamosságot mutatott.

Az utolsó önálló tanterv kidolgozásában a legnagyobb szerepet Böhm Károly játszotta, aki ugyan átvette az 1883-as állami tanterv bizonyos részeit, de oktatási elképzeléseit egy egységes filozófiai és pedagógiai eszmének rendelte alá, amelynek három alapelve a következő volt: eszmei önállóság, tudományosság, ideálok iránti lelkesedés.

Habár ezek után az evangélikus iskolák tantervei összeolvadtak az állami tantervvel, mindegyik intézmény esetében kimutatható az a sajátos szellemi tájékozódás, amely a kanti filozófia magyarországi – elsősorban evangélikus iskolákban zajló – adaptációját jellemezte. Mégpedig az ismeretkritikáról az erkölcsfilozófiára való áttérést. Ami aztán oda vezetett, hogy ezeknek az iskoláknak a szellemiségét az *eszmék és értékek* irányában való tájékozódás fémjelezte.

Ha ezek után összefoglaljuk az evangélikus iskolák alapjellemezőit, akkor ezek a következőkben mutatkoznak meg: 1. A mindenkori nyugat-európai kulturális és művelődési minták átvétele. 2. A német kultúra erős hatása. Mindezeket árnyalták a protestáns művelődés alapeszméi: *a személyiség szabadsága, a haladás elve, a hit, a nemzeti elv és a tudományosság* (vö. Szelényi Ödön: *A protestáns pedagógia eszméje*. Eperjes, 1908).

Mindezek az általános jellemzők kimutathatók az eperjesi kollégium működésében is. Lássuk hát most ennek az intézménynek a történetét és művelődéstörténeti szerepét!

Az eperjesi evangélikus kollégium, amelyet – az összes többi magyarországi evangélikus intézménytől, a pozsonytól, a sopronitól, a késmárkitól és a lőcseitől eltérően – nem líceumnak, hanem kollégiumnak neveztek, habár ez az elnevezés a református intézményeket jellemezte.

Az intézmény 1531-től létezett városi iskolaként. A kiugrás a 17. század végén jött el: az 1667/1668-as tanévben „certum Collegium”-ként indult, ahol a hetedik osztály a logikusoké, a nyolcadik a gyakorlati bölcsészeké, a kilencedik a fizikusoké és metafizikusoké, a tizedik pedig a teológusoké lett volna. Ebben a formájában azonban az iskola csak néhány évig működött. Ekkor az iskolát bezáratták, a taná-

ri kar pedig szétszóródott. 1682 és 1687 között ismét folyt oktatás Ladiver Illés és Schwartz János vezetésével, majd Caraffa eperjesi vértörvényszéke után 18 évig szünetelt, és csak 1705-től oktattak benne újra. 1711-ben a jezsuiták elfoglalták a kollégiumot, ami ezután csak külvárosi iskolaként működött 1785-ig. Ekkor az evangélikusok visszatértek az oktatásba. 1804-től kerületi kollégiumként, 1886-tól pedig négy intézményből – főgimnáziumból, jogakadémiából, teológiai karból és tanítóképzőből – álló intézményként működött egészen 1918-ig. Az első világháború és Trianon után a jogakadémiát áthelyezték Miskolcra, a teológia oktatása megszűnt, és az intézmény gimnáziumként működött tovább. Az 1926/1927-es tanévtől végérvényesen szlovák tannyelvűvé vált, de továbbra is az evangélikus egyház ellenőrzése alatt. Érdekes adaléka ennek a kornak, hogy a gimnázium szlovák nyelvű évkönyvei még ekkor is „tanintézetünk folytatólagos szabadságon lévő igazgatójaként” említik Gömörly János nevét, aki pedig már nem is lakik Eperjesen.

Ha most visszatérünk dolgozatunk elejének metafizikai hangütéséhez, és újból feltesszük a kérdést, vajon egyedi, időleges vagy kontinuuális befolyása volt-e az eperjesi kollégiumnak a magyar művelődéstörténetre, akkor a válaszuk: is-is. Időleges, de fontos volt az a hatás, amelyet az iskola indulása kifejtett, hiszen olyan tanárok jelentek meg az iskolában, akik a korabeli tudományosságot képviselték magas szinten. Samuel Pomarius, a kollégium első rektora, teológus, Eperjesről való távozása után Wittenbergben volt egyetemi tanár. Bayer János filozófus már wittenbergi diák korában szembeszállt a korabeli protestáns skolasztikával, és Bacon, valamint Comenius eszméit vállalta fel. Czabán Izsák Gassendire és Sennertre támaszkodva válik az atomizmus képviselőjévé. Az ő jelenlétük Eperjesen ugyan rövid ideig tartó, de szinte előre jelzi azt az utat, amelyet a kollégium majd később fog befutni. Ugyanakkor arról is tanúskodik, hogy az evangélikus iskolák – ha erre lehetőséget kapnak – a tudományosság követelményének mindig eleget tesznek. Vagyis az eperjesi kollégium már a kezdetekkor a modernizáció képviselője volt. Ez az első felvillanás Apáczai Csere János kezdeményezésére emlékeztet, aki református környezetben tizenöt évvel korábban Descartes filozófiáját terjeszti magyar nyelven, és akiről ugyancsak több mint száz éven keresztül hallgatnak. Ebben a korban egyedül a jezsuita iskolák esetében beszélhetünk kontinuitásról, mivelhogy csupán a jezsuiták mögött áll hatalom is.

Kontinuuális fejlődés az eperjesi kollégiumban a 18. század végén indul be. Akkor, amikor a protestantizmus a katolicizmussal egyenrangú vallásként jelenik meg a Habsburg Birodalom és Magyarország területén. Ekkor tudja az evangélikus iskolarendszer kamatoztatni a peregrinációkban rejlő szellemi tőkét, a nyugat-európai eszmék importját. Ennek az importnak a legjelentősebb hozadéka Kant filozófiájának az átvétele és adaptációja. Az evangélikus iskolák ezt a reformátusokkal egy időben teszik meg, de míg a reformátusoknál rövid vita után betiltják a kanti gondolatok terjesztését, az evangélikus tanárok nagyobb korlátozások nélkül terjesztik ezt a rendszert. Az eperjesi kollégium az az iskola, ahol a legtisztább formájában valósult meg az eredeti kanti ismeretkritika erkölcsfilozófiába való átváltása, megalapozva ezzel azt a száz évnyi fejlődést, amely az eszmék fontosságára és az értékekre hivatkozva a 19. század végén megalkotja az első eredeti magyar filozófiai rendszert, az axiológiát. Ennek a fejlődésnek a legfontosabb személyisége Vandrák András, aki több mint ötven éven át volt a kollégium tanára, és akinek a Fries-féle böl-

cseleltre alapozott tankönyveiből tanult a 19. század közepén szinte minden evangélikus diák Magyarországon. Az ő gondolkodása jelenti az átmenetet a neokantianizmus értékelméleti orientáltságú irányzata felé, amely a következő században is meghatározta a magyar protestáns eszméket. Vandrák mellett azonban meg kell említenünk azokat a tanárokat is, akik ugyancsak szerves részei a magyar filozófia történetének. Elsősorban Carlowszky Jánost és fiát, Zsigmondot. Az utóbbi például méltán elhíresült logika-tankönyvében elsőként foglalkozik a magyarországi logika történetével is. Greguss Mihályt, aki Eperjesen és Pozsonyban oktatott, és aki Magyarországon elsőként kezdte magyarul előadni a bölcséleti tantárgyakat, és akiről maga Kossuth Lajos emlékezett meg a leghálásabb hangon. Szlávik Mátyást, aki filozófiatörténészként és teológusként is a századforduló egyik jelentős személyisége. Végezetül, de nem utolsósorban pedig Serédi Lajost, aki egyedüliként nem a kantianus, hanem a pozitívista filozófia követője, és aki a magyarországi bölcsélet történetének egyik legjobb korabeli ismerője.

Az eperjesi kollégiumnak nemcsak a filozófiatanárai, hanem a jogot és teológiát oktató tudósai is jelentősek voltak. Gondoljunk csak a jogászok közül Csupka Andrásra, Schulek Gusztávra, Horváth Ödönre, Vécsey Tamásra, Ereky Istvánra vagy pedig az iskolában csak nagyon rövid ideig működő Moór Gyulára. A teológiai karon olyan oktatók neveivel találkozunk, mint a már említett Vandrák és Szlávik, továbbá Munyai Antal Lajos (akinek a névjegye szintén ott van az 1841-es zayugróci találkozó tantervet kidolgozó személyiségeinek aláírásai között), Tillisch János, Hlaváček Mihály, Csengey Gusztáv, Hörk József (az eperjesi kollégium történetének megírója). De például az eperjesi teológiai karról kerültek ki a 20. századi szlovák értelmiség olyan meghatározó alakjai is, mint Ján Lajčiak, Dušan Fajnor, Koloman Banšiel, Ján Jamnický, Martin Martinček, Július Krčmery, Július Botto, Ján Vansa stb. Mindez arra utal, hogy az eperjesi iskola művelődéstörténeti jelentősége sokkal nagyobb hatókörű, mint az általában ismeretes és elfogadott, hiszen nemcsak a magyar, hanem a szlovák, a német és a szerb kultúrában is kimutatható a hatása.

Az iskola természettudósainak sorából álljon itt legalább Hazslinszky Frigyes botanikus neve, a történészek közül Gömör Jánosé, a klasszika-filológusok közül pedig Ludmann Ottóé.

A reformkor idején a protestáns iskolákban irodalmi diáktársaságok alapultak. Ezekben nemcsak önképzőköri, hanem nagyon gyakran politikai tevékenység is folyt. Nem volt ez másképpen Eperjesen sem. Előfordult az is, hogy a diákok – radikálisabbak lévén tanáraiknál – kétségbe vonták a felügyelő tanár kompetenciáit és elkötelezettségét. Ez azonban nem gátolta őket abban, hogy például a szabadságharc alatt tanárok és diákok közösen ragadjanak fegyvert. Művelődéstörténeti szempontból azonban az a fontos, hogy a kollégiumban és a diáktársaságban élő szellemiséget kik és hogyan terjesztették az iskola falain túl is. Kossuth neve már szóba került, aki azt jegyezte fel tanárjáról és szállásadójáról, Greguss Mihályról, hogy otthon olyan témák is szóba kerültek közöttük, amelyekre az oktatásban a tanár politikai okokból nem térhetett ki. Az alábbi felsorolásból kiderül, hogy a reformkorban Eperjesen tanuló diákok közül került ki a 19. századi magyar történelem sok meghatározó alakja, vagyis hogy az iskola hatóköre sokszorososan túlnőtte egy regionális intézmény („kerületi kollégium”) határait. Lássuk hát a neveket: Irányi Dániel, Bánó József, Duka Tivadar, Greguss Ágoston és Gyula, Haan Lajos, Henszlmann Im-

re, Kerényi Frigyes, Lisznyai Kálmán, Pulszky Ferenc, Sárosi Gyula, Vahot Imre, Vachott Sándor stb.

Összegzésként: Az eperjesi evangélikus kollégium az öt legjelentősebb magyarországi evangélikus iskola (Sopron, Pozsony, Késmárk, Lőcse, Eperjes) között a három legfontosabb egyike. Mint ilyen, nemcsak Felső-Magyarország, hanem egész Magyarország tekintetében is figyelemre méltó intézmény. Ha csupán művelődéstörténeti jelentőségét akarjuk méltatni, akkor – egész történetét tekintve – a következő három mozzanatot emelhetjük ki:

1. Kezdetől fogva támogatta, adaptálta és terjesztette az *aktuális tudományosságot*. Ez nemcsak azt jelentette, hogy tanárai jól felkészült szakemberek voltak, és a tudást a maga értékének megfelelően kezelték, hanem azt is, hogy lehetőségeik szerint igyekeztek kettéválasztani a tudományosságot és az aktuálpolitikai mozzanatokat. Vagyis az iskola a modernizáció szakterületekre bontó funkcióját valósította meg.

2. Helyzeti adottságából kifolyólag, de vállalva is ezt a meghatározottságot, a kollégium *multikulturális intézmény* volt. A protestáns művelődésben foglalt „nemzeti” elvet a kanti filozófia értékközpontú gondolkodásába emelte, miáltal a „van” és a „kell” világa kiegyensúlyozott viszonyba került egymással.

3. Mindebből az következett, hogy – kis kivételektől eltekintve – a kollégium a *tolerancia* példaképévé vált.

Ha „csupán ennyivel” járult hozzá az eperjesi kollégium a magyar művelődéstörténethez, akkor azt kell mondanunk, hogy ez bizony nem kis tett volt.

ANDRÁS MÉSZÁROS

THE EVANGELIC COLLEGE IN PREŠOV IN THE HUNGARIAN CULTURAL HISTORY

The author in his paper examines, in connection to the development of school system in Hungary, whether the Hungarian and mainly the Upper-Hungarian schools were able to ease the civilisation incongruences in contrast to West Europe. The examination is made in connection with the Evangelic College in Prešov. Consequently, he states: 1. From the very beginning, the college in Prešov supported, adapted, and spread the contemporary knowledge (its teachers were well-prepared professionals and they dealt with their knowledge appropriately, and they did their best to separate knowledge and the happenings of actual politics). 2. Due to its locality conditions, but also accepting this determination, the college was a multicultural institution. It raised the „national” principle present in the Protestant teaching to the value-oriented thinking of Kant’s philosophy, through which the worlds of „there is” (Sein) and „must” (Sollen) come into a balanced relationship with each other. 3. Consequently, except for little exceptions the college became a model of tolerance.